

"Dialogical Theory: A Model for Resolving the Problem of Epistemic Pluralism in the Contemporary World" (From the Concept of Shared Truth in Mulla Sadra's Integrative Perspective to Habermas's Deliberative Democracy)

Hossein Baghcoli¹ Fatemeh Nadinejad² Jahangir Masoudi³

1. Assistant Professor, Department of Fundamentals of Education, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (**Corresponding author**).

baghcoli@um.ac.ir

2. PhD student, Department of Philosophy of Education, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. nadi.fatemeh.62@gmail.com

3. Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. masoudi-g@um.ac.ir

Article Info

EXTENDED ABSTRACT

Article Type: Research

Article history:

Received: 2025/08/10

Revised: 2025/12/21

Accepted: 2026/01/28

Online Publication: 2026/06/19

Keywords:

Dialogical Theory;
Epistemological Pluralism;
Communicative Action;
Deliberative Democracy;
Shared Truth; Mulla
Sadra; Habermas

The historical transition of humanity from an instinctive existence to a social sphere has consistently rested upon the vital foundation of "communication." However, in the modern era, the profound paradox between the "growing plurality of thoughts" and the "crisis of mutual understanding" has led to deep cultural, epistemological, and identity conflicts. The project of modernity, with its promise of emancipatory rationality, sought to establish a shared and universal language. Yet, the gradual dominance of "logical positivism" and the total hegemony of "instrumental rationality" transformed

Cite this article

Baghcoli, H., Nadinejad, F. & Masoudi, J. (2026). "Dialogical Theory: A Model for Resolving the Problem of Epistemic Pluralism in the Contemporary World" (From the Concept of Shared Truth in Mulla Sadra's Integrative Perspective to Habermas's Deliberative Democracy). *Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection*, 31(2), pp. 1-32.

<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72318.2265>

© The Author(s) ; Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72318.2265>

science and technology into tools for domination and the objectification of relationships. This ultimately resulted in the weakening, colonization, and subjugation of the lifeworld, creating a profound rupture in intersubjective bonds and shared understanding within human relations. In contemporary thought, approaches to the question of dialogue (its necessity, methods, outcomes, etc.) have undergone significant shifts; dialogue has evolved from a simple communicative tool into a fundamental basis for generating a collective approach to social life and fostering a shared orientation toward various human issues. Although this idea is viewed in the Western world as a recent achievement rooted in Greek philosophical capital and historical developments, an examination of classical Islamic thinkers, such as Mulla Sadra, reveals that a dialogical approach was also embedded in the generation of their philosophical and intellectual schools, even if it was not formally frameworks or articulated as such. Elucidating this latent characteristic within the thoughts of Muslim philosophers can serve as a foundation for intercultural dialogues with other contemporary approaches.

The ultimate objective of this study is to transcend reductionist descriptions of dialogue and formulate an "epistemological model for resolving intersubjective conflicts." The central question is how, through a comparative, critical, and synergistic rereading of two distinct intellectual traditions—namely, the modern West (focusing on the Critical School) and Islamic philosophy (centered on Transcendent Philosophy)—one can attain a "structured dialogical model" that relies on "epistemological synergy," "the validation of shared and communal truth," and "interactive rationality," rather than the elimination, exclusion, or violent confrontation of ideas.

This research seeks to demonstrate how a new framework for managing plurality within educational and epistemological systems can be delineated by synthesizing Habermas's "communicative rationality" and the idea of deliberative democracy with Mulla Sadra's "transcendental methodology." Utilizing a "descriptive-analytical" method and a "comparative-inferential" approach to achieve these goals, the analytical process was conducted in

three stages: first, analyzing the foundations of "communicative action" and the "public sphere" in Habermas's thought; second, rereading Mulla Sadra's dialogical ethos in synthesizing the schools of Peripateticism, Illuminationism, mysticism, and revelation; and third, deducing a hybrid model through a dialogue between these two intellectual horizons. Data were collected via library research based on primary texts and analyzed using a problem-oriented approach.

The comparative analysis demonstrates that both approaches provide an effective space for rational action, consensus, and dialogue-based understanding, despite their differing epistemological foundations and arguments. The secondary objective highlights the reality that dialogue is not merely a moral virtue, but an ontological and methodological necessity for validating knowledge in the contemporary world.

The research findings indicate that dialogical theory, at both modern and classical levels, possesses strategic capacities for resolving contemporary crises. In Habermas's view, dialogue is the primary vehicle for transitioning from "instrumental rationality" to "communicative rationality." The legitimacy of norms and the realization of deliberative democracy depend on a non-dominating dialogical space where understanding triumphs over power. In Mulla Sadra's view, although he did not directly employ modern terms of dialogue theory, the ontological foundations of his "Transcendent Philosophy"—by virtue of being grounded in the theories of the gradation of existence and intensifying substantial motion (*al-harakah al-jawhariyyah al-ishtidadiyyah*)—possess an inherently dynamic and dialogical nature. Through a methodical, non-eclectic synthesis of plural epistemological traditions and by avoiding the common exclusionisms of his time, Mulla Sadra offers a "synergistic and transcendental" model that views truth as a single reality possessing different degrees and aspects. The findings show that dialogue can replace intellectual confrontations as an "epistemological paradigm." The proposed framework is an interactive model based on "rationality and understanding" on one hand, and "epistemological synthesis and perfectionism" (Mulla Sadra) on the other. This model can serve as a

foundation for formal educational systems to prepare the new generation for a constructive engagement with intellectual diversity and the generation of shared ideas. The dynamism of intellectual schools depends on dialogical openness and the avoidance of dogmatism. The innovation of this research lies in the integration of these two perspectives. Based on the findings of this study, the dialogical approach can form the basis for interdisciplinary analyses and the design of consensus-oriented mechanisms when confronting epistemological pluralism, offering a balanced perspective for the positions of thinkers in the contemporary world.

نظریه گفت‌وگویی؛ الگویی برای حل مسئله تکثر معرفتی در دنیای معاصر

(از بررسی حقیقت مشاع در نگاه ترکیبی ملاصدرا تا دموکراسی مشورتی هابرماس)

حسین باغلی^۱ id، فاطمه تادی نژاد^۲ id، جهانگیر مسعودی^۳ id

۱. استادیار، گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).
baghgli@um.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
nadi.fatemeh.62@gmail.com

۳. استاد، گروه آموزشی فلسفه و حکمت اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
masoudi-g@um.ac.ir

نظریه گفت‌وگویی؛ الگویی برای حل مسئله تکثر معرفتی در دنیای معاصر

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹</p> <p>تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸</p> <p>تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>نظریه گفت‌وگویی، تکثر معرفت‌شناختی، کنش ارتباطی، دموکراسی مشورتی، حقیقت مشاع، ملاصدرا، هابرماس</p>	<p>هدف مقاله حاضر تبیین جایگاه و اهمیت رویکرد گفت‌وگویی در معرفت‌شناسی مدرن و نقش آن در حل تکثرگرایی است. با استفاده از مبانی معرفتی دیدگاه ملاصدرا و هابرماس و با روش استنباطی - تحلیلی، پژوهش ترکیبی از تحلیل استنباطی و مفهوم‌شناختی، چستی و کارکرد گفت‌وگو را در دو منظر معرفتی روشن می‌کند. در فضای تقویت‌شده تکثرگرایی معرفتی و هم‌زیستی سنت‌های فکری، بررسی کارکرد رویکرد گفت‌وگویی می‌تواند فهم متقابل، گفت‌وگوی عقلانی میان مذاهب و مکاتب، و طراحی سازوکارهای اندیشه‌ورزی و سیاست‌گذاری، پاسخ‌گویی به چالش‌های دنیای ارتباطی معاصر را بهبود بخشد. در این پژوهش، ابتدا دیدگاه هابرماس با تمرکز</p> <p>استناد: باغلی، حسین؛ تادی نژاد؛ فاطمه؛ مسعودی، جهانگیر. (۱۴۰۵). عوامل تغییر ارزش‌های متعالی در سبک زندگی اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب از منظر نهج‌البلاغه. نقدونظر، ۳۱(۲)، صص ۱-۳۲.</p> <p>https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72318.2265</p> <p>ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.</p> <p>© ۲۰۲۶ «نویسندگان دارند حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»</p>

بر عقلانیت تعاملی و دموکراسی مشورتی بررسی می شود. سپس، نظام معرفت شناسی ملاصدرا با تأکید بر منش گفت‌وگویی، تکثرگرایی روش‌شناختی و معرفت‌شناختی و پرهیز از التقاط تحلیل می‌گردد. مقایسه نشان می‌دهد هر دو، رویکرد گفت‌وگویی را فضایی کارآمد برای کنش عقلانی و توافق آرا و تفهم می‌دانند؛ بااینکه مبانی معرفتی و استدلال‌هایشان متفاوت است. نتایج حاکی از آن است که رویکرد گفت‌وگویی می‌تواند مبنای تحلیل‌های میان‌رشته‌ای و طراحی سازوکارهای اجماع‌محور در مواجهه با تکثرگرایی معرفتی باشد و چشم‌اندازی متوازن برای مواضع اندیشمندان در جهان معاصر ارائه می‌دهد.

مقدمه

مرور تاریخ زیست انسان نشان می‌دهد گذار از نیازهای غریزی به زیست اجتماعی، وابسته به شکل‌گیری ارتباط و زبان بوده است. در دوران مدرن، تنوع اندیشه‌ها اگرچه به تعارضات فرهنگی و گسترش جنگ‌ها انجامید، مدرنیسم با وعدهٔ ایجاد زبانی مشترک برای تفاهم انسانی، در پی کاهش این تنش‌ها بود. در همین راستا، پوزیتیویسم منطقی در اوایل قرن بیستم، باتکیه بر روش استقرایی و تحلیل زبان، علم را ابزار اصلی حل مسائل انسانی معرفی کرد و تصویری خوش‌بینانه از امکان مفاهمه عقلانی ترسیم نمود (چالمرز، ۱۳۹۲، ص ۹). آگوست کنت با طرح نظریهٔ مراحل سه‌گانه، علم را مرحلهٔ بلوغ نهایی بشر دانست. او بر این باور بود که در این مرحله، دین و فلسفه جایگاه خود را از دست می‌دهند (اینگلهارت و نوریس، ۱۳۸۷، ص ۱۷). با این حال، این خوش‌بینی، پایدار نماند و در کمتر از چند دهه، ناتوانی رویکردهای علمی صرف در پاسخ‌گویی به پیچیدگی‌های انسانی و تکرار اندیشه‌ها آشکار شد. تحولات قرن بیستم و یکم نشان می‌دهد مدرنیسم رقابت‌محور، با فاصله گرفتن از اخلاق، به فردگرایی، سودمحوری، تنش‌های روانی و تضعیف روابط انسانی انجامیده و ضرورت بازاندیشی در تعاملات فرهنگی را برجسته کرده است. در چنین شرایطی، نظریه‌های رهایی‌بخش، به‌ویژه در خوانش هابرماسی، با تأکید بر پذیرش تنوع فرهنگی و گفت‌وگوی عقلانی، امکان کاهش تعارض‌های میان‌فرهنگی را فراهم می‌کنند (مصباحیان، ۱۳۹۸، ص ۱۶). هابرماس بر این باور است که تحقق دموکراسی بدون وجود حوزهٔ عمومی فعال و گفت‌وگوی آزاد میان شهروندان ممکن نیست (هابرماس، ۱۳۹۲، ص ۲۶۶). در همین چارچوب، فلسفهٔ گفت‌وگوی مارتین بوبر با نقد گسست انسان مدرن از خویشتن، دیگری، طبیعت و خدا، بر بازسازی روابط انسانی از طریق گفت‌وگوی اصیل تأکید دارد (صدرعاملی، ۱۴۰۰، ص ۲۷). «نظریهٔ گفت‌وگویی» به‌مثابهٔ رویکردی عقل‌گرا، می‌کوشد با به رسمیت شناختن همهٔ اندیشه‌های انسانی، الگویی نوین برای تفاهم در جامعهٔ معاصر ارائه دهد (لطفی‌زاده، و همکاران، ۱۴۰۴، ص ۱۰). افزون بر این، بررسی تمدن اسلامی نشان می‌دهد رویکرد گفت‌وگویی به‌طور ضمنی در حکمت صدرایی حضور داشته و از قرن هفدهم تاکنون، در شکل‌دهی به هویت فکری،

اجتماعی و حتی سیاسی ایران نقش آفرین بوده است. بر این اساس، مقایسه نظریه گفت‌وگویی در دو سطح معاصر (غرب) و کلاسیک (اندیشه اسلامی) نشان می‌دهد این نظریه می‌تواند مبنایی کارآمد برای نظام‌های تربیتی رسمی و غیررسمی باشد و با آماده‌سازی نسل جدید برای مواجهه سازنده با تنوع فکری، زمینه همکاری و تولید ایده‌های مشترک را به‌جای تعارض‌های فکری و اجتماعی فراهم کند.

هرچند پژوهش‌ها درباره گفت‌وگو گسترده و از دیرباز مورد توجه اندیشمندان و فلاسفه و جامعه‌شناسان بوده است، اما بسیاری از مطالعات انجام گرفته به دنبال نمایان ساختن بخشی از اهمیت گفت‌وگو و عناصر اصلی دیالوگ هستند. تمرکز غالب پژوهش‌ها بر ویژگی‌های دیدگاه دیالوگی است؛ ولی آنچه در این پژوهش مدنظر است، رسیدن به یک دیدگاه تفاهمی و دیالوگی به‌دست آمده از دیدگاه دو نظریه‌پرداز و رسیدن به مدلی که بتوان در عرصه مطالعات معرفت‌شناختی و حل تنازعات معرفتی آن را به کار بست. در بررسی پژوهش‌های انجام گرفته، کازپیدیس^۱ (۲۰۱۲) به پیش‌نیازهای اصلی یک گفت‌وگوی اصیل اشاره دارد که از رهگذر این ملزومات و مفروضات می‌توان به دیالوگ و گفت‌وگویی اثربخش رسید. کنت^۲ و لین^۳ (۲۰۱۸) گفت‌وگو را بستری مناسب برای برقراری تعاملات و مناسبات سازمانی معرفی می‌کنند و به زمینه‌های مشترک بین گفت‌وگو و برقراری تعامل اشاره می‌نمایند. آن‌ها معتقدند که همه تعاملات، دیالوگ نیست. گفت‌وگو در ادبیات به‌مثابه یک جهت‌گیری مثبت و متقابل احترام‌آمیز تصور می‌شود. در مطالعاتی که به دنبال نشان‌دادن آثار گفت‌وگو در تعاملات و روابط انسانی (Kents & Lane, 2018) و ویژگی‌های یک گفت‌وگوی موفق و پرداختن به اینکه چه چیز گفت‌وگو هست و چه چیز نیست، با تشریح نظریه گفت‌وگویی (Kents, 2017) به معرفی خصوصیات و ملزومات اساسی و تفاوت گفت‌وگو با غیرگفت‌وگو و مونولوگ پرداخته می‌شود. در همین راستا، پژوهش‌هایی هستند که با کمک از رویکرد

1. Kazepides

2. Kents

3. Lane

گفت‌وگویی، تربیت اجتماعی و سیاسی (نک: رجایی، ۱۳۹۹) را دنبال می‌کنند و آن را با ابعاد هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی مرتبط می‌دانند. در تحقیقاتی مثل صادق‌زاده (۱۳۹۴) و منصوری (۱۳۹۱)، با رویکرد اسلامی به بررسی آیاتی از قرآن که رویه گفت‌وگویی دارد، پرداخته شده و اصول حاکم بر گفت‌وگوهای قرآنی استنباط و بیان شده است.

همان‌طور که مشخص است، غالب پژوهش‌های انجام شده به دنبال بررسی ویژگی‌ها و آثار گفت‌وگو و دیالوگ مؤثر هستند و در آن‌ها به بحث ارتباطات انسان و تعاملات اجتماعی او تأکید دارند. اما آنچه اهمیت دارد، پرداختن به یک فضای گفت‌وگویی برای رسیدن به مدل جامع‌تر در فضای معرفتی، از دیدگاه‌های متنوع معرفتی است. این مقاله در پی آن است با تکیه بر مبانی نظری برگرفته از دو افق فکری مختلف (هابرماس و ملاصدرا)، به دیالوگی اثربخش دست یابد؛ دیالوگی که حاصل آن هم‌افزایی فکری و دستیابی به الگویی نوین در زیست‌جهان متکثر عرصه معرفت‌شناسی باشد. به بیان دیگر، با استفاده از رویکرد تعاملی هابرماس می‌توان دستاوردهای نظام معرفتی ملاصدرا را با خوانشی جدید از رویکرد گفت‌وگویی در ساختاری تعاملی با تکیه بر الگوی روش‌شناختی ملاصدرا در عرصه معرفت‌شناختی ترسیم کرد. توضیح اینکه، پژوهشی با محوریت بررسی رویکرد گفت‌وگویی در آرا ملاصدرا مشاهده نشد.

۱. مسئله «گفت‌وگو» در زیست‌انسانی

گفت‌وگو شامل هر نوع ارتباط کلامی است که به تبادل گفتاری می‌پردازد؛ اما در معنای خاص، هم‌گویی، درک و هم‌افق شدن است که ممکن است بدون گفتار نیز باشد. هم‌گویی در مقابل تک‌گویی قرار دارد. هدف تک‌گویی انتقال نظر و اراده سخنران با کنترل یا تسلیم ذهن مخاطب، برای پیروی است (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۱، ص ۱۴). در اندیشه گادامر، فهم یک رخداد، و گفت‌وگو فهمی است که براساس دیالکتیک انجام شده است و نتیجه‌اش این نیست که یک طرف، نظر خود را به دیگری مسلط کند، بلکه چنین فهمی دربردارنده ارتباط دوسویه میان دو طرف گفت‌وگو است (Gadamer, 2004, p. 379).

در دیدگاه اندیشمندان و نظریه پردازان معاصران، «گفت و گو» پایه تعاملات و روابط انسانی است. «گفت و گوی سقراطی» نمونه‌ای پرکاربرد در آموزش فلسفه است که اصول و مبانی اندیشه‌های فلسفی را در گفت و گویی هدفمند نشان می‌دهد. از نظر سقراط، هنر و ضرورت «گفت و گو» این است که از محاوره ساده فراتر رود (Boven, 2024, p. 655). لازمه گسترش معنا، هم‌افق شدن با دیگر اندیشه‌هاست؛ هرچند منحصر به یک دوره یا اندیشه خاص نباشد. «گفت و گوی» واقعی یک دستاورد انسانی و احتمالاً معتبرترین معیاری است که براساس آن می‌توان سیاست و عملکرد آموزشی و اجتماعی را ارزیابی کرد (Kazepides, 2012, p. 913). گفت و گوی اصیل به مثابه ابزاری برای تفاهم، ایجاد رابطه مشترک، معنابخشی به روابط اجتماعی و تعاملات عمومی قابل بهره‌برداری است؛ همچنین برای ساختن جامعه و روابط آن، مهم تلقی می‌شود و مستلزم اعتماد و نزدیکی متقابل و توجه است و ذاتاً به همین دلیل ارزشمند است (Lane & Kent, 2018, p. 65). سلتز در مقدمه ترجمه کتاب بوبر چنین بیان می‌کند در دیدگاه‌های نئوکلاسیک، اندیشه‌هایی همچون مارتین بوبر (۱۸۷۸-۱۹۶۵) که یکی از اخلاقی‌ترین اشکال ارتباط را ارائه می‌دهد، تأکید ویژه بر رابطه بین دو شخصیت است که گفت و گو می‌کنند و به یکدیگر گوش می‌دهند؛ رابطه‌ای که تداعی کننده استنباط بوبر از مفهوم وحی و ماهیت انسان و حد و مرز فلسفه تعقلی است (بوبر، ۱۳۸۰، ص ۶). در این دیدگاه‌ها، اهمیت «گفت و گو» در زیست انسانی بیان شده است که هر کدام در جای خود قابل بررسی است؛ اما آنچه پرسش پژوهش حاضر بر آن متمرکز است، فضا و متن گفت و گو به مثابه جدالی فلسفی در عرصه معرفت‌شناختی است که نیاز به مطالعات بین‌رشته‌ای و تلاش برای رویکرد تعاملی در فهم پدیده‌ها در آن ضروری است؛ از این رو اهمیت آن در درک پدیده‌ها و زبان مشترک در نظام معرفتی نظریه‌های مختلف نمود پیدا کرده است که باید مورد توجه قرار گیرد.

۲. تبیین «نظریه گفت و گویی» با تأکید بر گفت و گو به مثابه فرایند خاص تعامل انسانی

در دنیای اندیشه‌ورزی معاصر، رویکردها به گفت و گو - از حیث ضرورت، شیوه و پیامد

– با تغییراتی مواجه شده است. گفت‌وگو از ابزار ارتباطی ساده مبنی بر تولید رویکرد جمعی در زیست اجتماعی و زمینه سازی جهت گیری مشترک در مسائل انسانی، تغییر هویت داده است؛ هرچند در غرب، به مثابه دستاورد جدید مبتنی بر فلسفه یونان و تحولات تاریخی، تلقی می‌شود، اما آرا متفکران اسلامی مانند ملاصدرا نشان می‌دهد که رویکرد گفت‌وگویی در فرایند تولید مکتب فکری این اندیشمندان وجود داشته است (گرچه رسمی نبوده است). تبیین این ویژگی در اندیشه‌های فیلسوفان مسلمان می‌تواند مبنایی برای گفت‌وگوهای بین فرهنگی با رویکردهای معاصر باشد.

رویکرد گفت‌وگویی، فرایندی غیربرنامهریزی شده (به معنای تعیین نتیجه قبلی) و مشارکتی است که با تأمل، مطالعه و احترام به اندیشه‌ها انجام می‌شود (Urquhart & Brown, 2020, p. 3). متفکران تعاریف مختلفی ارائه داده و هر کدام مؤلفه‌هایی پیشنهاد کرده‌اند. دیوید بوهم می‌گوید: «گفت‌وگو از کلمه یونانی dialogs می‌آید، "logos" به معنای کلمه و "dia" یعنی از طریق (نه عدد دو) است؛ می‌تواند بین چند نفر یا فقط دو نفر رخ دهد. حتی اگر فردی فقط در وضعیت گفت‌وگو باشد (و کلام رد و بدل نشود)، احساس تعامل دارد؛ یعنی جریان معنا «بین ما»، «میان ما» و «از طریق ما» رخ داده است» (Bohm, 2003, p. 6). بوبر، از چهره‌های فلسفه گفت‌وگو، میان رابطه‌های «من-تو» و «من-آن» تمایز می‌گذارد. او گفت‌وگو را زمینه خلق معناهاى نو می‌داند که در تعامل شکل می‌گیرند و به هیچ کس تعلق ندارند. در رابطه «من-تو»، مواجهه‌ای بی‌واسطه و زنده رخ می‌دهد که یادگیری در آن ممکن است. این ارتباط بدون دخالت مفاهیم بیرونی و تنها با حذف واسطه‌ها شکل می‌گیرد (بوبر، ۱۳۸۰، ص ۶۰).

والدنفلز^۱ (۱۹۳۴) از اندیشمندان پدیدارشناس، عبارت بین‌الذهانی بودن را برای گفت‌وگو، اصلی مهم مطرح می‌کند. او بر این نظر است که بین‌الذهان، متعلق به گوینده یا شنونده نیست، بلکه در بین هر دو وجود دارد و دارای اهمیت است (صدرعاملی، ۱۴۰۰، ص ۵۲). گادامر، دیگر نظریه‌پرداز، گفت‌وگو را «هنر و مهارت دیالکتیک» می‌نامد

1. Bernhard Waldenfels

که در هنر دیالکتیک، پیروزی مهم نیست، بلکه هنر در پرسشگری است، پرسش‌های اساسی برخاسته از تفکر (Gadamre, 2004, p. 357). همان‌طور که در نظریات گفت‌وگویی دیده می‌شود، هرچند معانی متفاوت است، اما تأکید بر رابطه من و تو و مفهوم بین‌الذهانی بودن گفت‌وگو است که به توافق و اتحاد آرا منجر می‌شود و گفت‌وگو مهارت و هنر فلسفی در پرسشگری فکری است (نمونه‌ای از مسیر منطقی تفکر). یورگن هابرماس، فیلسوف آلمانی، یکی از برجسته‌ترین متفکران معاصر در تبیین نظریه گفت‌وگویی است. در ادامه، تبیین اندیشه‌های هابرماس مبنای این مقاله قرار می‌گیرد.

۳. «نظریه گفت‌وگویی» در اندیشه هابرماس

یورگن هابرماس، نظریه پرداز آلمانی انتقادی پسا مارکسیست، از پیشگامان تعاملات اجتماعی و رویکرد گفت‌وگویی است که به مقوله گفت‌وگو با رویکرد معرفت‌شناسانه پرداخته است. او «کنش ارتباطی» را گونه‌ای خاص از کنش که هدف آن تفاهم است، تبیین می‌کند. او «عقلانیت ارتباطی» را به مثابه توانایی شرکت در گفت‌وگوی عقلانی، زیربنای این کنش اجتماعی می‌داند. هابرماس با طرح «زیست‌جهان» در مقابل «نظام» تلاش می‌کند دشواری‌های نظام‌های تولیدشده در دنیای مدرن - نظام اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و ... - که باعث استیلای نظام‌ها بر «زیست‌جهان» یعنی جهان معنا و کنش انسانی است، تحلیل کند. در نهایت، هابرماس با معرفی «دموکراسی مشورتی» - جایگزین دموکراسی‌های مستقیم، نیابتی و مشارکتی -، گفت‌وگو را جای ابزارگرایی مدرنیسم و هدف رسیدن به تفاهم جمعی می‌نشانند. او در کتاب دگرگونی ساختار حوزه عمومی نیز تأکید می‌کند که تغییر رفتارهای دموکراتیک شهروندان در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی، نتیجه تغییر نگرش جامعه‌شناختی در دگرگونی پسا ساختاری حوزه عمومی است. به باور او، افکار عمومی وقتی ارزشمند است که به اجماع مشترک رسیده باشد. او همچنین می‌گوید فکری که تاب نقد عمومی ندارد و در بستر ارتباطات منتقدان رشد نمی‌کند، افکار عمومی نیست (هابرماس، ۱۳۹۲، صص ۲۶۸-۲۷۱).

«کنش ارتباطی» در نظریه گفت‌وگویی هابرماس: در رویکرد عمل‌گرایانه،

کنش ارتباطی ظرف و زمینه رویکرد جامعه شناختی است. در این رویکرد، «فهم» به مثابه فعل گفتاری و حلقه‌ای در زنجیره ارتباطی در نظر گرفته می‌شود که گوینده را به مخاطبان، چه متفق و چه مخالف، وصل می‌کند. دو فعل درهم تنیده (بیان و موضع دیگران) که نیت‌های عملی را پیوند می‌دهد، شکل‌های اصلی ارتباط هستند و کنش اجتماعی را ممکن می‌کنند. هابرماس «کنش میانجی گرایانه زبان» را نتیجه نگرش ویژه به کارکرد زبان در تعامل اجتماعی می‌نامد. این نگرش، فرایند گفت‌وگو و ذهنیت مشارکت‌کنندگان در آن را در نظر می‌گیرد (هابرماس، ۱۳۹۹، ص ۱۰۵). در واقع، «کنش ارتباطی» در مقابل «کنش معطوف به موفقیت ابزاری» قرار دارد و برخلاف آن که هدفش سود فردی یا جمعی است، به دنبال تفاهم جمعی درباره موضوعات اجتماعی است (لطفی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۳).

«عقلانیت ارتباطی» در نظریه گفت‌وگویی هابرماس: عقلانیت ارتباطی، مبنای «کنش ارتباطی» در هابرماس است که آمادگی و توانایی مشارکت در گفت‌وگوی عقلانی را نشان می‌دهد. او این نوع عقلانیت را در مقابل عقلانیت ابزاری یا استراتژیک - براساس نظر وبر - قرار می‌دهد؛ عقلانیتی که هدف اصلی آن دستیابی به مقصود است و به قضاوت ارزشی توجهی ندارد. در عقلانیت ارتباطی، افراد با زدودن پیش‌داوری‌ها و با استناد به عقلانیت‌های بی‌بخش می‌کشند به تفاهم بر سند و از دلایل عقلانی بهره‌مند شوند. فعالیت عقل در این فرایند بر دستاوردهای خودبه‌خودی کنش ارتباطی استوار است (هابرماس، ۱۳۹۹، ص ۱۱۶). دموکراسی مشورتی بر پایه کنش ارتباطی و عقلانیت ارتباطی استوار است که از خرد فردی فاصله می‌گیرد و در قالب گفت‌وگو، نمودی مشورتی - اجتماعی می‌یابد.

عناصر اصلی در چارچوب عقلانیت ارتباطی به شرح زیر است:

- عقل: برای بهره‌برداری از ظرفیت عقلانی در دریافت معنا با اعتبارهای زبانی.
- فهم: نیروی محرک هدایت جست‌وجو برای درک بین‌الذهانی از طریق زبان و شناخت واقعیت.
- قابل فهم بودن: وسیله و هدف درک واقعیت جهان.

• توافق: نیروی اجتماعی و هستی‌شناختی برای رسیدن به تفاهم؛ توافقی عقلانی که

خودمختاری فردی و جمعی را محقق می‌کند (Susen, 2018, p. 9).

در عقلانیت ارتباطی، هدف گفت‌وگو دستیابی به حقیقت و مشروعیت است و این دو امر در دو سطح نظری (برای حقیقت) و عملی (برای مشروعیت) صورت می‌پذیرد. کنشگران با رعایت اصولی مانند درک سخن، استناد به حقیقت، صداقت و توافق بر ادعاها، به توافق و اجماع می‌رسند. هابرماس بر رویکرد عقلانی تأکید دارد که فهم متقابل را تسهیل می‌کند (Urquhart & colleagues, 2020, p. 2).

«زیست‌جهان» در نظریه گفت‌وگویی هابرماس: مفهوم زیست‌جهان، جهان معنا و موقعیت برای کنش بین انسان‌هاست و اهمیت زیادی در پیوند بین نظریه کنش و نظریه اجتماعی دارد (هابرماس، ۱۳۹۹، ص ۹۱). در این رویکرد، جهان زندگی بستر کنش است؛ مجموعه‌ای از مفروضات، دانش و دلایل مشترک که عاملان اجتماعی براساس آن به توافق می‌رسند. تا زمانی که این بستر یا الگوی تعامل وجود داشته باشد، تأثیر خود را دارد و به حصول اجماع کمک می‌کند (فینلیسون،^۱ ۱۳۹۵، ص ۸۴). در رویکرد هابرماس، دنیای مدرن و نظام‌های اجتماعی - سیاسی، اقتصادی، خانوادگی و ... - رابطه عقلانی سالم را کاهش می‌دهند و ارتباطات اجتماعی را در قالب‌ها و اهداف از پیش تعیین شده نظام سرمایه‌داری دنبال می‌کنند تا به منفعت فردی یا گروهی برسند. این روند با گذر زمان، رسیدن به تفاهم در گفت‌وگو را دشوارتر می‌کند. در مقابل، حرکت مطلوب جامعه انسانی به تفاهم در هدف و فرایند نیاز دارد.

«دموکراسی مشورتی»^۲ در نظریه گفت‌وگویی هابرماس: دموکراسی مشورتی، بر ظرفیت عقلانیت ارتباطی استوار است و روشی است برای تصمیم‌گیری که همه جامعه در آن مشارکت دارند و از آگاهی و اقناع لازم بهره‌مند می‌شوند. برخلاف دموکراسی‌های دیگر - مستقیم، نیابتی و مشارکتی - که افراد فقط رأی می‌دهند یا نیابت می‌دهند، این نوع دموکراسی گفت‌وگو محور است و در فرایند اقناع، نتیجه نهایی را

1. James Henderson Finlayson

2. Deliberative Democracy

شکل می‌دهد. افکار هابرماس بر شکل‌گیری جامعه عقلانی تمرکز دارد و «دموکراسی مشورتی» پاسخ عمده او به مسائل جوامع مدرن است (Susen, 2018, pp. 9-10). نظریه‌پردازی هابرماس درباره کنش ارتباطی و تصمیم‌گیری سیاسی، به شکستن استدلال‌های ثابت و حاکم بر جامعه نیازمند است. برای توسعه نظریات ارتباطی، مهم‌ترین نکته، وضوح جامعه‌شناختی و مسائل مرتبط با آن است که پایه حقوقی و سیاسی پروژه‌ها خواهند بود. براین اساس، هابرماس بر تفاوت میان حقایق و هنجارها در عمل دموکراتیک تأکید دارد و دیدگاه نظریه حقوقی دموکراسی گفتمانی - مشورتی را مطرح می‌کند که مفهوم و عمل دموکراسی مشورتی را شکل می‌دهد (Jovanoski & Sharlamanov, 2021, p. 36). هابرماس دموکراسی مشورتی یا گفتمانی را از مواضع کلیدی جامعه مدنی می‌داند. فرایند شکل‌گیری آن از عقلانیت و کنش ارتباطی در مدل استعلایی در نظریه جامعه‌شناختی او شکل می‌گیرد. او حامی دموکراسی مشورتی و اخلاق گفتمانی است که زمینه‌های هنجاری آن را بر پایه عقلانیت و درک متقابل تعیین می‌کند. در عقلانیت ارتباطی، توانایی ما در فهم یکدیگر از طریق کنش ارتباطی، ما را به سوی قابل فهم بودن هدایت می‌کند و جهت‌گیری قوی‌تر، ما را به سوی توافق همگانی سوق می‌دهد (Susen, 2018, p. 13).

عناصری چون حاکمیت، دولت، حقوق شهروندی، عقلانیت، ارتباط، شکل‌گیری اراده، مشورت و توافق جمعی، در پیوند با دموکراسی هستند و برای عملی کردن دموکراسی گفتمانی در جوامع، باید به این موارد توجه داشت. «دموکراسی مشورتی» تمرکز را از نتایج و قوانین پیش‌پیش، به فرایندهایی که این نتایج از طریق آنها کسب می‌شود، تغییر می‌دهد؛ قوانینی که در فرایند گفت‌وگو، بر پایه عقلانیت ارتباطی شکل می‌گیرند. این، یکی از مهم‌ترین مباحث هابرماس است که ایده دموکراسی گفتمانی یا مشورتی را گسترش می‌دهد (Jovanoski & Sharlamanov, 2021, pp. 42-43). هابرماس با توسعه نظریه گفتمانی در قالب دموکراسی مشورتی، از ضعف نظریه‌پردازان معاصر می‌گذرد و مشارکت مدنی را محور می‌داند. او هدفش ارائه علم جامع حقوق شهروندی است که قواعد حقوق و منطق تفکیک قوا عقلانیت جمعی و حقوق مدنی را ترکیب می‌کند و رابطه قانون و سیاست در نظریه گفتمانی را توضیح می‌دهد (Jovanoski & Sharlamanov, 2021, p. 43). او بر

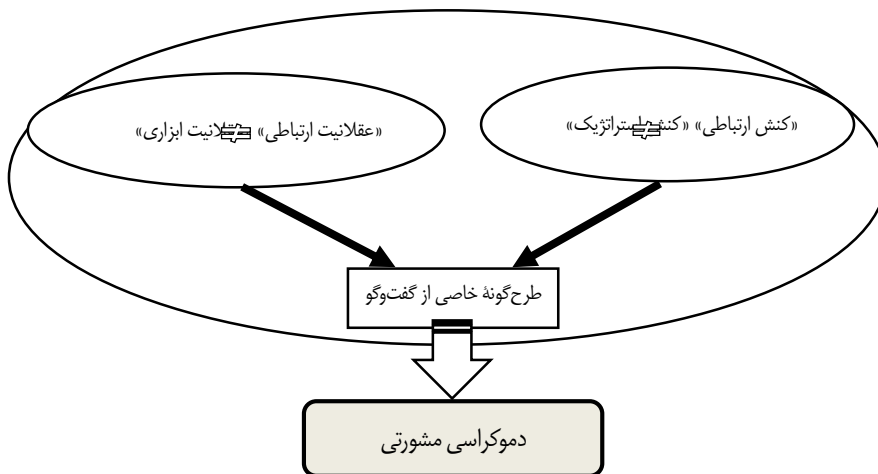

این نظر است که در دهه‌های اخیر، منشأ اصلی منازعات جوامع، نه در تولید مادی، بلکه در عرصه‌های فرهنگی، هم‌نشینی اجتماعی و جامعه‌پذیری است. این منازعات اغلب به اعتراضات فراپارلمانی و شیئی‌سازی عرصه کنش - به‌ویژه در برابر رسانه، پول و قدرت - پاسخ نمی‌دهد؛ در عوض، مسائل اصلی حول کیفیت زندگی، حقوق برابر و خود-شکوفایی فردی می‌چرخد که باید حل شوند (هابرماس، ۱۳۸۴، ص ۵۲۷). فهم کنش ارتباطی برای ایجاد تفاهم و اجماع عقلانی، اصل بنیادی دیدگاه هابرماس است. در رویکرد دموکراسی مشورتی، مشروعیت فقط از طریق مشارکت همگانی در گفت‌وگوی عقلانی تحقق می‌یابد. او بر این نظر است هدف گفت‌وگو افق‌ها را مقابل و رسیدن به توافق، در مذاکره و گفت‌وگو است؛ در حالی که منافع متضاد باید تعدیل شوند. بنابراین مشروعیت زمانی به دست می‌آید که فرایند گفت‌وگو، دموکراتیک، شفاف، منصفانه و به توافقات عادلانه بینجامد (Habermas, 2006).

۴. جمع‌بندی «نظریه گفت‌وگویی»

نکته مهم در نظریه گفت‌وگویی هابرماس، قرار گرفتن فرایند گفت‌وگو در قالب عقلانی است که مرز گفت‌وگو را از سخنان معمولی جدا می‌کند. او معتقد است که ارتباط نظام‌مند در قالب «منطق گفت‌وگویی» نشان داده می‌شود؛ جایی که گفت‌وگو از چارچوب تجربه و عمل کنار می‌رود و به ساختاری عقلانی و جمعی تبدیل می‌شود. این اجماع، خواست عقلانی مشترک و مصلحت عمومی است که بدون فریب، هر کسی بتواند نیازها و خواسته‌هایش را تفسیر کند. «خواستی» که عقلانی باشد، بر منافع عموم استوار است و با تأمل و مشورت تضمین می‌شود (هابرماس، ۱۳۸۰، ص ۲۲۴). بنابراین عمده وزن فلسفی بر «عقلانیت ارتباطی» استوار است که محور «کنش ارتباطی» قرار دارد. راه رسیدن به فهم و توافق عقلانی، «گفت‌وگوی تعاملی و خردورزانه» و «گفت‌وگوی تأملی و مشورتی» است که در قالب «زیست‌جهان» و دموکراسی مشورتی تجلی می‌یابد. این عناصر در «مدل نظری هابرماس در نظریه گفت‌وگویی» به صورت منطقی نشان داده شده است.

نظریه گفت‌وگویی

براساس آنچه درباره «نظریه گفت‌وگویی» مطرح شد، می‌توان شاخص‌های زیر را به‌مثابه عناصر و پیش‌فرض‌های کلیدی این نظریه مطرح کرد:

الف) تأکید بر گفت‌وگوی اجماعی - عقلانی: وجه مشترک در نظریات گفت‌وگویی، تأکید بر عقلانیت و خرد جمعی است. در گفت‌وگو، رسیدن به مفاهیم و روشن‌گری، فقط از مسیر عقلانیت، ممکن است. عقلانیت به معنای توجه به آرا و نظریات متفاوت و حتی متضاد است و توافق عقلانی بر پایه مفروضات و باورهای ناهمگون، جزء ضروریات خرد جمعی است. در نظریه هابرماس، استفاده از اندیشه‌های گوناگون - حتی دیدگاه‌های مخالفان - مشهود است. معینی در مقدمه ترجمه کتاب بحران مشروعیت چنین مطرح می‌کند که هابرماس در این کتاب، سیاست، فلسفه، اقتصاد و فرهنگ را به یکدیگر پیوند می‌زند و روش گفتگومانی را متفاوت از رویکرد پست‌مدرن می‌داند. هابرماس معتقد است که فقط با اجماع می‌توان به حقیقت رسید، برخلاف نظریات پست‌مدرن که جایی برای آرمان یا اجماع قائل نیستند (هابرماس، ۱۳۸۰، ص ۸). تفاهم و اجماع عقلانی، خط سیر نظریات ارتباطی است و مسائل تردید‌آمیز در قالب گفت‌وگوی دوطرفه و با در نظر گرفتن دیدگاه‌های متفاوت حل می‌شود.

ب) توجه به گفت‌وگویی باز و رهایی بخش: آنچه در فرایند گفت‌وگویی مورد نظر است، توجه به گفت‌وگو به مثابه فرایندی برای حصول یک توافق و فهم جدید، به دور از هرگونه فشار، اجبار و آسیب است. این پیشنهاد نتیجه تفکر آزاداندیشانه و ارتباطی هابرماس است که به بیان افکار رهایی‌بخش و آزادانه می‌پردازد. گفت‌وگو باید فرایندی آزادی‌بخش و بدون فشار باشد تا به توافق و فهم جدید برسد. این رویکرد هابرماس، برای کنش ارتباطی، نقش مهمی در شکل‌گیری جامعه و علوم انسانی قائل است؛ جایی که افکار آزادانه بیان می‌شوند و در برابر انتقاد مشروع قرار می‌گیرند. لازم است برای پرکردن فاصله‌ها، گفت‌وگوها گسترده، و برهنجارها و قوانین استوار باشد؛ هرچند همیشه به توافق منجر نمی‌شود (Jovanoski & Sharlamanov, 2021, pp. 40-41). این اصول به مفهوم دموکراسی مشورتی و تأکید بر مبنای آن منجر می‌شود که نتیجه دیدگاه گفت‌وگویی هابرماس است.

ج) توجه به کارکردهای زبانی: هابرماس معتقد است که انسان با استفاده از زبان و رعایت قواعد گفت‌مانی می‌تواند از بن‌بست‌های عقلانی و ارتباطی رهایی یابد. به نظر او، عقلانیت و خواسته‌ها در فرایندهای زبانی و در قالبی نمادین بیان می‌شوند (پیوزی، ۱۳۷۹، ص ۹۲). او با مفهوم توانش ارتباطی، بر نقش زبان در ایجاد توافق میان افراد تأکید دارد و بیان می‌کند که کاربرد زبان، فراتر از قواعد زبانی، در خدمت شکل‌گیری و حفظ روابط اجتماعی است (پیوزی، ۱۳۷۹، ص ۹۶).

د) معنا و مفهوم سازی و دستیابی به اندیشه‌ای کامل‌تر: یکی از اهداف کلیدی گفت‌وگو دستیابی به ایده و معنای نو در موضوع مورد نظر است؛ اما این خلق معنا امری نسبی است؛ یعنی طرفین گفت‌وگو به‌طور یکسان به ادراک چنین ایده و معانی نخواهند رسید. این مطلب با ذات گفت‌وگو آمیخته شده است که با زمینه‌ای از تفاوت‌ها و تمایزات آرا و اندیشه‌ها محقق می‌شود و قرار نیست گفت‌وگو به همه این تفاوت‌ها و تمایزات پایان دهد، بلکه گفت‌وگو جریانی است که از رهگذر همین تکثرات و تمایزات عبور خواهد کرد. وقتی هدف از گفت‌وگو، دستیابی به فهم مشترک برای خلق معنا و ایده‌های نو باشد، گفت‌وگو به سوی موقعیت‌های ناشناخته سوق می‌یابد و ویژگی

پایان ناپذیری آن نمایان می‌شود (قاضی‌مرادی، ۱۴۰۱، ص ۱۵۷). هابرماس نیز در نظریه دموکراسی مشورتی، باتکیه بر عقلانیت و کنش ارتباطی، تحقق خود شکوفایی فردی و اجتماعی را نوید می‌دهد.

ه) ترکیب آرا در موضع استعلایی: از قابلیت‌های مهم گفت‌وگو در عین اینکه به اجزا توجه دارد، این است که هدف آن دستیابی به یک کل است؛ زیرا مفاهیم و رسیدن به ایده‌های جدید، از توجه داشتن به دیدگاه‌ها و موضوعات به مثابه یک کل، به دست می‌آید. هابرماس بر افقی مشترک برای فهم استعلایی تأکید دارد و معتقد است عقل پراکنده در زیست‌جهان باید فراتر از پیش‌فرض‌ها حرکت کند.

• آن‌ها بر این تصور هستند که زبان مشترک دارند و از بیان‌های آن با زبان مشابه استفاده می‌کنند.

• آن‌ها فرض می‌کنند که یک دنیای مشترک از چیزهایی مستقل از هر شرح و توصیفی وجود دارد.

• آن‌ها جهت‌گیری خود را در اینجا اتخاذ می‌کنند و از زمینه استعلایی دعاوی اعتبار فراتر می‌روند.

• آن‌ها پیش‌فرض می‌گیرند که دعاوی اعتباری تحقیقی و هنجاری می‌توانند در گفتمان جبران شوند.

از نظر هابرماس، در این فرایند است که عقلانیت در شکلی استعلایی در گفتمان، خود را نشان خواهد داد (هابرماس، ۱۳۹۹، ص ۱۱۷).

۵. تبیین منش گفت‌وگویی در نظام معرفتی ملاصدرا

دیدگاه‌های ملاصدرا همواره مورد توجه محققان است؛ از این رو بررسی بیشتر نظام معرفتی گسترده او لازم است. رهیافت‌های معرفت‌شناسی وی که از مباحث عقلی، فلسفی، کلامی و الهیاتی تشکیل شده، او را به چهره‌ای میان‌رشته‌ای بدل کرده است. نگرش «گفت‌وگویی» و دیدگاه «ترکیب» که ریشه در سنت فلسفی اسلامی هزار ساله دارد، در آرا ملاصدرا - به‌ویژه در دوران معاصر - روشن‌تر شده است؛ هرچند او و

پیروانش به صورت مستقیم به آن اشاره نکرده‌اند (مسعودی، ۱۳۹۴، ص ۱۸۴).

ملاصدرا با توازن عقلانی و نقلی، یکی از پیشگامان رویکرد گفت‌وگویی در تاریخ است. منابع شناخت در فلسفه او، از آرا فلاسفه قبل و رویکرد معرفتی آن‌ها بهره‌مند است و در آثارش به گستردگی در مباحث عقلی، کلام و عرفان اشاره دارد. او علاوه بر آن، به آیات قرآن، تفسیرها و روایات زیادی مراجعه کرده است که او را در بین فیلسوفان مسلمان بی‌نظیر می‌کند. با اینکه ابن‌سینا و سهروردی نیز در این زمینه فعالیت‌هایی داشته‌اند، اما ملاصدرا با درک عمیق معانی باطن قرآن، تسلط کامل بر آن را نشان داده است (نصر، ۱۳۸۲، ص ۱۱۸). به نظر می‌رسد ملاصدرا آیات قرآن را نه فقط برای تأیید نتیجه‌گیری‌های خویش، بلکه به مثابه اساس پژوهش‌های فلسفی خود قرار داده است. به عبارت دیگر، وی قرآن را با معیارهای فلسفی نمی‌سنجد، بلکه برعکس، یافته‌ها و دیدگاه‌های فلسفی خود را در مواجهه با آیات قرآن مورد ارزیابی و محک قرار می‌دهد (داناشرشت، ۱۳۴۸، ص ۶۳). ملاصدرا در به دست آوردن معارف الهی، گاهی از ترکیب دو رویکرد استفاده می‌کند: برهان و کشف. روش او در علوم و معارف الهی، نشان‌دهنده تلفیقی از روش حکیمان است که بر پایه استدلال برهانی است، و همچنین روش عرفا که مبتنی بر مکاشفه و شهود است (داناشرشت، ۱۳۴۸، ص ۶۴).

ابتکار ویژه ملاصدرا در ارائه حکمت برتر یا همان حکمت متعالیه، نمودی از این مدل معرفت‌شناسی است. او در مبدأ و معاد چنین بیان می‌کند:

و أعلم أن المتبع في المعارف الهية هو البرهان والمكاشفه بالعيان، فأولى....
 لمن إشتاق إلى أن يفهم المطالب العلمي بالبرهان اليقيني أن يرجع إلى طريقنا
 في المعارف و العلوم، الخاصه لنا بالمازجه بين طريقتي المتألهين من
 الحكماء و المسلمين من العرفاء؛ و بدان آنچه در علم الهی دنبال می‌شود، برهان
 و استدلال وحی و مکاشفه عینی است و این برتر است، ... هر که مشتاق
 فهم مطالب علمی با برهان یقینی است، با در آمیختن دو طریقه الهام‌کنندگان
 از حکما و عالمان مسلمان به راه علم و علوم که مخصوص ماست،
 باز گردد (شیرازی، ۱۳۹۰، ص ۶۳۷).

حاصل چنین ترکیب رو شمندی از آرا و نظریات که توضیح آن گذشت، می‌تواند وی را منصوب به رویکرد گفت‌وگویی در راستای کشف معارف و رسیدن به مراتب حقیقت کند. با این توضیح، برای روشن شدن ویژگی‌های نظریه مبتکرانه ملاصدرا (حکمت متعالیه) برخی ویژگی‌های منش گفت‌وگویی ملاصدرا معرفی می‌شود.

۵-۱. هم‌آوایی ترکیب و تلفیق^۱ و دوری‌گزیدن از التقاط^۲

برخی منتقدان معتقدند آرا ملاصدرا متناقض به نظر می‌رسد و این را ناشی از التقاط و آمیختن نظریات پیشین می‌دانند. او آرا زیادی از فلاسفه‌ای مانند ارسطو، فارابی، ابن‌سینا، شیخ اشراق، فخر رازی و ابن‌عربی دارد که ممکن است بازتاب اقتباسات فراوان باشد. اما باید تفاوت «التقاط» و «تلفیق» مشخص شود. «التقاط» یعنی گزینش و آمیزش ناهمگن ایده‌ها بدون توجه به مبانی؛ درحالی‌که «تلفیق» یعنی ترکیب آن‌ها به صورت یک کل نو و منسجم (باقری، ۱۳۸۹، ص ۲۰۶). در علوم انسانی، باید دیدگاه‌های مختلف را کنار هم آورد و تنها به یک نظریه بسنده نکرد. اما لازم است رویکردی انتخاب شود که محدودیت‌ها را برطرف کند و با تلفیق نقاط همگن، نظریه‌ای منسجم بسازد؛ به گونه‌ای که از التقاط پرهیز شود. از آنجا که میان التقاط و تلفیق تفاوت ساختاری وجود دارد، ترکیب دیدگاه‌های مختلف با مفروضات متفاوت، پیکره‌ای نامنسجم و التقاطی می‌سازد. همچنین، استفاده از علوم اگر بدون طرح و ساختار منطقی باشد، به التقاط می‌انجامد (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۰). ترکیب هماهنگ آرا را می‌توان در آثار ملاصدرا مشاهده کرد. به گفته شهید مطهری، فلسفه صدرا یک سیستم فلسفی منظم و نوین است که پیش‌تر وجود نداشته است. اصول او مشخص و مبتنی بر ابتکار خود است. اگرچه از نظریات پیشینیان بهره برده، آن‌ها را به گونه‌ای مستدل و استوار ارائه داده است. برخلاف ادعای مخالفان که ملاصدرا سخنان دیگران را به خود نسبت داده، همواره نظریات خود را به پیشینیان منسوب کرده است تا عظمت آن بهتر درک شود (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۲۳۳).

1. Integration

2. Eclectic

۵-۲. روش‌شناسی مطالعاتی ملاصدرا

آیا ملاصدرا در روش‌های مختلف خود، یک الگوی فکری مشخص دارد؟ و آیا می‌تواند این الگو را با بررسی آثار و اندیشه‌های او به دست آورد؛ به گونه‌ای که از طریق آن، روش‌شناسی او در برهان، استنباط‌های عقلی، و نیز در مواجهه با مباحث کلامی، دینی، قرآنی و دیگر منابع معرفتی قابل استخراج باشد؟ برخی معتقدند که روش ملاصدرا نقادانه است؛ زیرا او آرا و عقاید دیگران را نقد می‌کند. او پیرو یا مقلد هیچ دستگاه فکری نیست و باینکه به اندیشمندان احترام می‌گذارد و متواضع است، در مقابل محدودیت و جمود فکری ایستاده است. او تلاش کرده است با اشراف بر نظریات موافق و مخالف، آن‌ها را نقد و ارزش‌گذاری کند و نقاط ضعف را نشان دهد تا مطالب ناقص را کامل کند (مشکوه‌الدینی، ۱۳۶۱، ص ۱۵).

ملاصدرا روش نقادی را این‌گونه توصیف می‌کند و می‌گوید:

مرد عالم بصیر و طالب لبّ و لباب کسی است که گوش باشد، هر سخنی را که می‌شنود اگر قابل درک نباشد، به قدری آن را تحلیل و ترکیب کند تا حقیقت امر برایش مکشوف گردد و نقایص قضیه و درجه صدق و ارزش آن را تعیین نماید (شیرازی، ۱۳۸۲، ص ۷۰۰).

ملاصدرا پس از نقد جریان‌ها و روش‌های فکری و بیان نواقص آن‌ها، مکتب تحقیق و روش معرفتی خود را معرفی می‌کند. او در نقد نظریات متکلمان می‌گوید: «اسرار الهی در بحث‌های کلامی و جدل‌ها قابل درک نیست و تنها راه‌های موثق، یقین برهانی و شهود است» (شیرازی، ۱۳۶۸، ص ۳۶۲). ملاصدرا معتقد است که روش‌های برهانی کافی نیست و باید مکمل آن‌ها، روش‌های شهودی باشد که به «عقل نظری» و «عقل عملی» دسته‌بندی می‌شود؛ اولی بر شهود، دومی بر استدلال تأکید دارد. برای رسیدن به حقیقت، ترکیبی از استدلال و شهود نیاز است (زکوی، ۱۳۸۴، ص ۸۸). او در آثار فلسفی خود، هر دو روش را می‌پذیرد و یکی را بدون دیگری نمی‌پذیرد. او می‌گوید: «رسم صوفیه و عرفا به ذوق و مکاشفه تکیه می‌کند؛ اما ما به چیز غیرقطعی تکیه نمی‌کنیم» (شیرازی، ۱۳۶۸، ص ۲۳۴). ملاصدرا می‌گوید: شهود و برهان، هر دو، جوهر و یک حقیقت‌اند؛ اما در چگونگی

فهم و سطح ادراک تفاوت دارند؛ شهود علوم الهامی و برهان تعلیمی است؛ هر دو بر ریاضت و برداشتن حجاب مبتنی‌اند؛ یکی ریاضت علمی، دیگری عملی که یکی برای تکمیل عقل نظری، و دیگری برای کامل کردن عقل عملی است (زکوی، ۱۳۸۴، ص ۹۱).

۵-۳. توجه به چندتباری بودن مسائل معرفتی

شاخه‌های متنوع علوم و معارف، ریشه در مسائل متنوع و گوناگونی دارند که برای کشف و حل مسائل باید در دیگر علوم و دانش‌ها نفوذ کرد تا به تبیین دقیق‌تر و کامل‌تری از مسائل معرفت‌شناسی دست یافت. غالب مباحث و پدیده‌ها در علوم انسانی چندعاملی‌اند؛^۱ تبیین یک امر و موضوع وابسته به شناسایی سایر مواضع و امور دیگر خواهد بود. مباحث دین‌پژوهی اغلب مشترک و چندتباری است؛ از این رو شناخت آنها به مطالعات میان‌رشته‌ای و رهیافت کثرت‌گرایانه نیازمند است. رواج این مطالعات ناشی از آگاهی محققان از چندتباری بودن مسائل است (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۷). مغالطه تحویلی‌نگری که توجه محدود به یک ضلع پدیده است، در آرا ملاصدرا دیده نمی‌شود. او از این روش پرهیز کرده و نظریاتی چون «جسمانیه‌الحدوث»، «وحدت در کثرت»، «حرکت جوهری»، «معاد» و «وحی» را براساس رویکردی منظم و جامع ارائه داده است. مقایسه با دیدگاه‌های قبلی نشانگر صحت این است (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۸۹). کثرات‌گرایی منابع شناختی ملاصدرا او را به رویکرد چندرشته‌ای نزدیک می‌کند. از ویژگی‌های بارز فلسفه او در روزگار معاصر، ارتباط کلامی و زبانی مؤثر او با علوم و فنون گوناگون است. او با پرهیز از حصر‌گرایی، تحویلی‌نگری و التقاط، رویکردی میان‌رشته‌ای را در مسیر معرفت‌جویی خود برگزیده است.

ملاصدرا معتقد است حقیقت مراتب دارد و هر کس بخش‌هایی از آن را درک می‌کند و به خصوصیت خاصی آگاه است؛ اما از جهات دیگری بی‌خبر است. اختلاف نظر دو نفر درباره موضوعی ناشی از آگاهی آنها از جهات متفاوت است، و هر یک تصور

1. Multi factorial

می‌کند جهات دیگر وجود ندارد؛ در حالی که جهات موضوعات قابل شمارش نیست و حد ندارد (مشکوه‌الدینی، ۱۳۴۵، ص ۱۷). در اندیشه ملاصدرا، برداشت‌های مختلف از حقیقت نشان‌دهنده تنوع دیدگاه‌های بشر است که با اعتقاد به وحدت هم‌عنان است. او مکتب‌های فکری، عرفانی، کلامی و فلسفی را ترکیب کرده و حکمت متعالیه را شکل داده است. ملاصدرا در کلامی، تعدد فهم‌ها از حقیقت واحد را بدین گونه بیان می‌کند:

... إنَّ اختلاف المذاهب بين الناس و تخالفهم فی باب معرفه الحق يرجع الی اختلاف انحاء مشاهداتهم لتجلیات الحق، الرد و الانکار و منهم یوول الی غلبه الأحکام بعض المواطن علی بعضهم دون بعض الإحتجاب بعض المجالی عن واحد دون آخر، فاذا تجلی الحق بالصفات السیله للعقول القادسه یقبلونه تلك العقول؛ ... اختلاف مذاهب میان مردم و مخالفتشان در باب شناخت حق، به تفاوت انواع مشاهدات آنان از تجلیات حق (حقیقت) بازمی‌گردد؛ برخی به انکار و رد می‌پردازند و برخی دیگر به غلبه احکام برخی مواضع بر دیگران یا حجاب برخی تجلیات (الهی) ... پس هنگامی که حق با صفات حقیقی برای عقل‌های قدسی تجلی کرد، آن عقل‌ها آن را می‌پذیرند (شیرازی، ۱۳۶۳، ص ۳۵۲).

۶. انطباق منش گفت‌وگویی ملاصدرا با شاخص‌های نظریه گفت‌وگویی

در پی تحلیل منش گفت‌وگویی ملاصدرا با ارائه ویژگی‌هایی که او را منسوب به رویکرد گفت‌وگویی می‌کند، به این مطلب نائل شدیم که هرچند ملاصدرا درباره رویکرد گفت‌وگویی در آرا و دیدگاه‌های خود به‌طور مستقیم سخنی بیان نکرده و مستندات حاکمی بر این رویکرد در دیدگاه‌های او مشاهده نشده است، اما آنچه قابل توجه و دارای اهمیت است، وجود منش گفت‌وگویی در آرا و اندیشه‌های اوست که در گستره نظام معرفتی او قابل بررسی، استنباط و استنتاج است. این ادعا در برخی از شاخص‌های رویکرد گفت‌وگویی که بیان شد، قابل ردیابی است.

۶-۱. توجه به رهیافت‌های عقلانی - اجماعی

مسیر عقلانیت اجماعی برای فهم مشترک و روشنگری، از شاهراه تنوع اندیشه‌ها و دیدگاه‌های مختلف و حتی متضاد عبور می‌کند. ملاصدرا در مسائل واحد، رویکردهای پرشماری مانند دیدگاه‌های کلامی، فلسفی (مشائیان و کانتی‌ها)، عرفانی و دیگر برداشت‌ها را بررسی، و اهمیت همه آنها را تأیید می‌کند. در علوم الهی، در تحلیل علم الهی و مباحث فلسفی - الهیاتی، از نظریه‌هایی مانند اصالت حرکت، وحدت در کثرت، جسمانیة الحدوث و روحانیة البقا بهره می‌برد (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۲۴). در منش گفت‌وگویی ملاصدرا، تأکید او بر توجه به دیدگاه‌ها و اندیشه‌های دانشمندان، در دوره‌های مختلف مشهود است. منابع نشان می‌دهد که او از علوم عقلی و دینی بهره‌مند بوده و به گفت‌وگوی کلامی، دینی و فلسفی پرداخته است. این گفت‌وگوها تفاهم‌محور و عقلانی‌اند، بدون تعصب یا حصرگرایی، و اقبال او به دیدگاه‌های مختلف به معنای پذیرش کامل نیست، بلکه عدم رد و انکار است. ملاصدرا در آثار خود، به تنوع دیدگاه‌ها و اهمیت عقلانیت توجه ویژه دارد و از نظریات پیشینیان بهره برده است.

۶-۲. ترکیب آرا در موضع استعلایی

گفت‌وگوی فلسفی ملاصدرا با رویکردهای گوناگون، با محوریت تعالی همراه است؛ به این معنا که هدف ملاصدرا از تضارب آرا دستیابی به اندیشه‌ای متعالی‌تر است. به بیان دیگر، او بر این باور است که هر کدام از اندیشه‌ها سهمی از حقیقت دارند و حقایق متکثرند. در رویکرد معرفتی شناختی، ملاصدرا با بررسی نظریات متنوع و متضاد، نقاط ضعف آنها را آشکار می‌کند و در نهایت، دیدگاه‌های مختلف را در قالب یک تلفیق منسجم به هم پیوند می‌دهد. نظریه‌های او درباره «وحدت در کثرت» و «کثرت در وحدت»، نمونه‌ای بارز از توانایی ترکیب نظریات و ارائه نگاه نوین در فلسفه و معرفت است (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۸).

آنچه ملاصدرا را در مقایسه با پیشینیان متمایز کرده است، وجود همین منش و سبک گفت‌وگویی منحصر به فرد اوست. عدم رد کامل نظریه‌ای و پذیرش بخشی از اقوال و نظریات

هرچند متضاد، بیانگر دیدگاهی استعلایی برای کسب اندیشه‌ای کامل‌تر در تصور اوست. ملاصدرا با منش و سبک گفتمانی منحصر به فرد، نظریات متضاد را می‌پذیرد و در تحلیل‌ها، دیدگاهی استعلایی دارد. درباره «علم قبل الایجاد»، نظریات مختلف را بررسی می‌کند و سپس دیدگاه خود را ارائه می‌دهد. او در برابر نظریاتی که شواهد کافی ندارند، موضع‌گیری انتقادی نمی‌کند (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۵). خلافت او در حکمت متعالیه، ترکیبی روشمند و باضابطه از آراست.

۳-۶. معنا و مفهوم‌سازی در راستای ایده‌ای کامل‌تر

ملاصدرا با اشراف کامل بر نظریات متضاد و مخالف و یا ناکامل به این امر توجه دارد که بعد از گذر از تمام ایده‌هایی که خلأهایی دارند، به یک ایده برتر و کامل‌تر برسد. او با نگاهی تکثرگرایانه با همه رویکردهای اشراقی، مشائی، معتزلی و عرفانی به گفت‌وگویی نظری می‌پردازد؛ جهات مختلف را در نظر می‌گیرد و در جایگاه هر کدام از این رویکردها قرار می‌گیرد. سپس با اشراف و تسلطی کامل به نوآوری و ارائه ایده جدید و کامل‌تر می‌پردازد.

ملاصدرا در بحث علم خداوند در اسفار (شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۶، صص ۲۵۲-۲۶۷)، نظریات مشائی را ارزیابی می‌کند و در مقام دفاع، دیدگاه خود را مطرح می‌کند و ادله‌هایی هم می‌آورد؛ اما چون دلیل قوی برای اثبات صحت آن‌ها نمی‌یابد، آن نظریات را رد می‌کند. سپس نظریه‌های فرفوریوس، افلاطون و اشراق را نیز بررسی می‌کند و با رویکردی همدلانه، مفاهیم اتحاد عاقل و معقول، و علم حضوری به ماسوی را می‌پذیرد؛ اما در پایان، این نظریات را برای تبیین علم خدا ناکافی و ناپایدار می‌داند. در مواجهه با عرفان، رویکردی شهودی و کشفی اتخاذ می‌کند و برخی آرا عارفان را براساس شهود و کشف می‌پذیرد؛ اما تبیین برهانی و منطقی آن‌ها را نیز انجام می‌دهد (قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۲۷۳). ملاصدرا با رویکردی کثرات‌گرایانه، نواقص نظریات مختلف را برطرف می‌کند و به دیدگاه وحدت‌گرایانه می‌رسد که به نظریات نوین در الهیات و فلسفه منجر می‌شود.

نتیجه‌گیری

مسئله محوری این پژوهش، چگونگی مواجهه معرفتی با تکثر اندیشه‌ها در جهان معاصر، و امکان کاهش منازعات معرفتی از طریق الگوی گفت‌وگویی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تکثر معرفتی، اگر فاقد سازوکار عقلانی و تعاملی باشد، می‌تواند به تضعیف انسجام اجتماعی و تشدید تعارض‌های نظری و عملی بینجامد؛ از این رو پرسش اساسی آن است که چه الگویی می‌تواند ضمن به رسمیت شناختن تنوع معرفتی، زمینه هم‌افزایی فکری و تولید معرفت معتبر را فراهم سازد. بررسی‌ها نشان داد که نظریه گفت‌وگویی هابرماس، با تأکید بر عقلانیت ارتباطی و تمایز آن از کنش ابزاری، پاسخی مدرن به بحران تفاهم در جوامع متکثر ارائه می‌دهد. در این چارچوب، گفت‌وگو نه فقط ابزار ارتباط، بلکه سازوکار تولید مشروعیت، شکل‌گیری توافق همگانی و تحقق دموکراسی مشورتی است. از منظر هابرماس، فقط زمانی نظم اجتماعی و هنجارهای حاکم از مشروعیت برخوردارند که در فرایندی گفت‌وگویی، عقلانی و غیر سلطه‌گرانه شکل گرفته باشند. این یافته نشان می‌دهد که بحران ناکارآمدی روابط اجتماعی در جهان مدرن، بیش از آنکه ناشی از فقدان عقلانیت باشد، حاصل غلبه کنش استراتژیک بر کنش ارتباطی است.

در سوی دیگر، تحلیل اندیشه ملاصدرا نشان داد که او نیز در سطح معرفت‌شناختی، به گونه‌ای ضمنی از رویکردی گفت‌وگویی و توافق‌محور استفاده می‌کند. ویژگی ممتاز حکمت متعالیه، نه در انحصار یک منبع معرفتی خاص، بلکه در تلفیق عقل، وحی، شهود و عرفان در چارچوبی منسجم و غیرالتقاطی است. این رویکرد، ملاصدرا را به متفکری فرادیدگاهی بدل می‌کند که حقیقت را در عین کثرت، واحد می‌داند و دستیابی به آن را در گرو گفت‌وگویی استعلایی میان سنت‌های معرفتی مختلف می‌بیند. گفت‌وگویی فکری او با فلاسفه پیشین، متکلمان، عرفا و متون دینی، نشان‌دهنده الگویی از هم‌افزایی معرفتی است که به جای حذف یا تقابل، بر تکمیل و تعمیق اندیشه‌ها استوار است.

نوآوری اصلی این پژوهش در بازخوانی تطبیقی و مسئله‌محور نظریه گفت‌وگویی هابرماس و حکمت صدرایی است؛ به گونه‌ای که گفت‌وگو نه فقط به مثابه یک فضیلت

اخلاقی یا روش ارتباطی، بلکه به مثابه مدلی معرفت‌شناختی برای مدیریت تکثر و حل
منازعات فکری صورت‌بندی می‌شود. این تحقیق نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌های
بنیادین فرهنگی و فلسفی میان هابرماس و ملاصدرا، رویکرد گفت‌وگویی می‌تواند
به مثابه نقطه اشتراک راهبردی، امکان گفت‌وگوی میان سنت‌های فکری ناهمگون را
فراهم کند. بر این اساس، الگوی پیشنهادی پژوهش، مدلی تعاملی و ترکیبی است که از
عقلانیت ارتباطی هابرماس و روش‌شناسی تلفیقی ملاصدرا بهره می‌برد. این مدل،
ظرفیت آن را دارد که در مطالعات معرفت‌شناختی، تربیتی و حتی حل تعارض‌های
فکری و فرهنگی معاصر به کار گرفته شود. نتیجه نهایی پژوهش آن است که پویایی و
زیایی مکاتب فکری، نه در انحصار‌گرایی معرفتی، بلکه در گشودگی گفت‌وگویی و
هم‌افزایی عقلانی میان افق‌های متنوع اندیشه تحقق می‌یابد. امید است این رویکرد در
پژوهش‌های آینده، با بررسی اندیشه دیگر متفکران، بسط و تعمیق یابد.

فهرست منابع

- اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پپا. (۱۳۸۷). مقدس و عرفی دین و سیاست در جهان (مترجم: مریم وتر). تهران: انتشارات کویر.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۹). رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفهٔ تعلیم و تربیت. تهران: پژوهشکدهٔ مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- بوهر، مارتین. (۱۳۸۰). کسوف خداوند: مطالعاتی در باب رابطهٔ دین و فلسفه (مترجمان: ابوتراب سهراب و عباس کاشف). تهران: مؤسسهٔ نشر فرزاد روز.
- پیوزی، مایکل. (۱۳۷۹). یورگن هابرماس (مترجم: احمد تدین). تهران: هرمس.
- چالمرز، آلن اف. (۱۳۹۲). درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی (مترجم: سعید زیباکلام). تهران: انتشارات سمت.
- داناسرشت، اکبر. (۱۳۴۸). خلاصهٔ افکار سهروردی و ملاصدرا. بی‌جا: بی‌نا.
- زکوی، علی اصغر. (۱۳۸۴). بسطه الحقیقه از دیدگاه ملاصدرا و منادشناسی لاینیتز. قم: بوستان کتاب.
- رجایی، ملیحه. (۱۳۹۹). تبیین تربیت مبتنی بر گفت‌وگو با رویکرد اسلامی و نقد و بررسی ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی در مبانی نظری سند تحول بنیادین بر مبنای آن (استاد راهنما: طاهره جاویدی کلاته جعفرآبادی). رسالهٔ دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکدهٔ علوم تربیتی و روان‌شناسی، گروه علوم تربیتی.
- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۰). ترجمه و شرح مبدأ و معاد (بخش معادشناسی). تهران: دانشگاه قم.
- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۱). اسفار الأریعه (محقق و مصحح: احمد احمدی، ج ۶). تهران: بنیاد حکمت صدرا.

شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة (ج ۱). تهران: دار احیاء التراث. العربی شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۲). الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة (با اشراف محمد خامنه‌ای، مصحح، محقق و مقدمه: مصطفی محقق داماد). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب (مصحح و مترجم: محمد خواجه‌جوی). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صادق زاده قمصری، ابراهیم؛ طلائی، علیرضا؛ صالحی متعهد، زهرا. (۱۳۹۳). گفتگوی تربیتی و اصول و روشهای آن: واکاوی گفتگوهای تربیتی قرآن. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. ۲۲(۲۵). صص ۱۱۹-۱۴۱.

صدرعاملی، فاطمه. (۱۴۰۰). گفت‌وگو از اندیشه تا عمل. تهران: شرکت سهامی انتشار.

فرامرزی قراملکی، احد. (۱۳۸۸). روش‌شناسی فلسفه ملاصدرا. تهران: بنیاد حکمت اسلامی.

فینلیسون، جیمز گوردن. (۱۳۹۵). درآمدی بر هابرماس (مترجمان: هاشم آقابیک پوری و جلیل سبحانی). تهران: جامعه‌شناسان.

قاضی مرادی، حسن. (۱۴۰۱). شوق گفت‌وگو و گسترده‌گی فرهنگ تک‌گویی در میان ایرانیان. تهران: اختران.

لطفی‌زاده، اکرم؛ نوروزی، رضاعلی؛ و محمدی چابکی، رضا. (۱۴۰۴). مبانی و اصول تربیت عقلانی بر مبنای عقلانیت. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۲۱(۷۷)، صص ۱۰۳-۱۱۴.

<https://doi.org/10.22051/jontoe.2022.38361.3461>

مسعودی، جهانگیر. (۱۳۹۴). گفت‌وگوی توافقی یا دیالکتیک هرمنوتیکال میان عقل و دین «دیدگاهی نو در نسبت میان عقل و دین». پژوهشنامه فلسفه دین، ۱۳(۲۶)، صص ۱۷۸-۱۹۸.

<https://doi.org/10.30497/prr.2016.1765>

مشکوه‌الدینی، عبدالحسین. (۱۳۶۱). نظری به فلسفه صدرالدین شیرازی. تهران: نشر آگاه.

مصباحیان، حسین. (۱۳۹۸). مدرنیته و دیگری آن (مواجهه انتقادی با تفسیرهای هابرماس از مدرنیته به‌مثابه پروژه‌های ناتمام). تهران: نشر آگاه.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). مقالات فلسفی. قم: حکمت.

منصوری خواجه لنگی، مسلم. (۱۳۹۱). مبانی، اصول، روشها، آسیب ها و موانع گفت و گو در قرآن (استاد راهنما: محمد نجفی، حسنعلی بختیار نصرآبادی). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۲). صدرالمتألهین شیرازی و حکمت متعالیه (مترجم: حسین سوزنجی). تهران: نشر سهروردی.

هابرماس، یورگن. (۱۳۸۰). بحران مشروعیت، تئوری دولت سرمایه‌داری مدرن (مترجم: جهانگیر معینی). تهران: گام نو.

هابرماس، یورگن. (۱۳۹۹). متون فلسفی؛ پنج رهیافت برای عقل ارتباطی (مترجم: عسگر قهرمانپور). تهران: نشر جوینده.

هابرماس، یورگن. (۱۳۸۴). نظریه کنش ارتباطی (مترجم: کمال پولادی، ج ۲). تهران: مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.

هابرماس، یورگن. (۱۳۸۰). جهانی‌شدن و آینده دموکراسی (مترجم: کمال پولادی). تهران: نشر مرکز.

هابرماس، یورگن. (۱۳۹۲). دگرگونی ساختاری حوزه عمومی (کاوشی در باب جامعه بورژوازی) (مترجم: جمال محمدی). تهران: نشر نقد افکار.

Bohm, D. (2003). *On dialogue* (L. Nichol, Ed.). London & New York: Routledge. (Original work published 1996)

Boven, M. (2024). Towards a theory of the imaginative dialogue: Four dialogical principles. *Studies in Philosophy and Education*, 43(6), pp. 653-672. <https://doi.org/10.1007/s11217-024-09950-7>

Gadamer, H. G. (2004). *Truth and method* (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans., 2nd rev. ed.). London & New York: Continuum. (Original work published 1975)

Habermas, J. (2006). *The theory of communicative Action*: Cambridge CB2 1UR, UK: Polity Press.

- Jovanoski, A., & Sharlamanov, K. (2021). Jurgen Habermas and his contribution to the theory of deliberative democracy. *American International Journal of Social Science Research*, 7(1), pp. 36-47.
- Kazepides, T. (2012). Education as dialogue: Its prerequisites and its enemies. *McGill Journal of Education / Revue des sciences de l'éducation de McGill*, 46, pp. 171-175.
- Kents, M. L. (2017). *Principles of dialogue and the history of dialogic theory in public relation*. Beijing, China: Peking University Press. <https://www.researchgate.net/publication/318509024>.
- Lane, A., & Kent, M. L. (2018). Dialogic engagement (K. A. Johnston & M. Taylor, Eds.). *The handbook of communication engagement*, pp. 61-72. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119167600.ch5>
- Susen, S. (2018). Jürgen Habermas: Between democratic deliberation and deliberative democracy (S. Halmari & T. Virtanen, Eds.). *The Routledge handbook of language and politics*, pp. 43-66. Abingdon, UK: Routledge
- Urquhart, L., Brown, L., Duncanson, K., Roberts, K., & Fisher, K. (2020). A dialogical approach to understand perspectives of an Aboriginal wellbeing program: An extension of Habermas' theory of communicative action. *International Journal of Qualitative Methods*, 19, pp. 1-10. Article 1609406920957495. <https://doi.org/10.1177/1609406920957495>

